

ԵՂԻՇՔ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

ԵՒ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Է.

Պարսիկներու նետապնդած բաղախկան նայտակն ու ծրագիրները . — Հսնաց կամ Քուշանաց դիմ Պարսիկներու մրած պատերազմները . — Հալածանք բանակին մէջ :

Պարսիկաստան կամ Պարսից տէրութիւնը, ընդարձակածաւալ և հսկայ պետութիւն մը էր այն ատեն : Յունաց աշխարհէն մինչեւ Հնդկաստան կը տարածուէր : Հիւսիսէն՝ Կովկասն ու Կովկասեան լեռները և Կասպից ծովը, հարաւէն՝ Պարսկական Շոցը և Հնդկաց Ավկանոսը իր սահմաններն էին :

Սասանեան թագաւորները, Հայոց և Յունաց կրօնական, քաղաքական, կրթական ու մշակութային յարաբերութիւնները միծ վտանգ մը կը համորէին իրենց պետութեան համար : Խորհելով որ, երկու կրօնակից ազգերը օր մը կրնան իրարու հետ միանալ և յարձակիլ իրենց վրայ :

Այսպէսով, Սասանեան թագաւորները Հայոց և Յունաց միջեւ միութենական շարժման մը վտանգը տեսնելով, ուզեցին ի զին ամէն զոհողութեանց Հայերը՝ Յոյներէն բաժնել թէ բաղախկանապես և թէ կրօնապէս :

Սասանեան թագաւորները, իրենց նըսպատակները իրագործելու և ամուր կըսուաններով գործը յաջողցնելու աշխատեցան : Սասանեան թագաւորներէն Վոամ Ե, յաջողած էր արդէն, Պարսից քաղաքականութեան կուսակից Հայ նախարարներուն օգնութեամբ տապալել Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութիւնը :

Սասանեան թագաւորները բաղախկանապէս յաջողած էին իրենց ծրագրին մէջ, կը մնար կրօնականը, ուզեցին Հայերու կրօնքն ալ չնշել և անոր տեղ արեւի և կրակի պաշտամունքը հաստատել :

Վոամ Ե.ի որդին Յաղկերտ Բ. վճռեց ամէն գնով իրագործել իրենց միծ ծրագիրը :

Սակայն Յաղկերտ Բ. կը վախնար որ

Հայաստանի արեւմտեան եւ հիւսիսային դրացիները, մանաւանդ Յոյները, Հայերուն օգնելով արգելք կը հանդիսանան իր մտադրութիւնը յաջողցնելու :

Բիւզանդիոնի թէոզոս Բ. երկչոս և թուլամորթ կայսրը, առանց պատերազմելու գոհացում տուաւ Յաղկերտին, 100 տարուան բարեկամական դաշինք մը կընքելով Պարսիկներուն հետու Այս դաշնապով, Հայաստան իր ճակատագրին կը թողուէր :

Յաղկերտ այս կողմէն ապահովուած իր զէնքը դարձուց Հոնաց կամ Քուշանաց գէմ, որոնք Կասպից ծովուն չուրչէլ կը գտնուէին :

Հոնք կամ Քուշանք, այլեւայլ ցեղերու բաժնուած էին, որոնք իրենց արշաւանքներուն ժամանակ, ահ ու սարսափի մատնեցին Եւրոպացի և Ասիացի ժողովուրդները : Հոնք կամ Քուշանք, Կասպից ծովուն եղերքները կը բնակէին և քաջամարտիկ ժողովուրդներ էին : Քուշանք, չորս ցեղերու բաժնուած էին, հետեւել կերպով և Ա. Հոնք (այսինքն՝ բուն Հոները), որոնք Հոնքմէական արեկելեան կայսրութեան վրայ յարձակեցան, Ատտիղասը իրենց առաջնորդ և զեկավար ունենալով, 372-453: Ատտիղասը Հոնաց թէ՛ առաջնորդ և թէ՛ թագաւորն էր, որ Հոնքմէական ընդարձակած արեւելեան և արեւմտեան կայսրութեանց յաղթականը հանդիսացաւ (434): Ատտիղաս, ահարկու եւ սարսափազդուաւերիչ մը եղաւ, զայն և Աստուծոյ երկնային պատուհասուը կոչեցին, և «Աւրէկ» որ անոր ձին և անոր բանակին ձիերը կ'անցնէին յաղթական արշաւանքով, հոն, այլեւս խոտ չէր բուներք» : Յաղթական Ատտիղաս, իր ասպատակային և կործանարար այս արշաւանքներէն վերջ, Դանուր գետին եղերքները քաշուեցաւ և մեռաւ 453 թուականին :

Բ. Հունգարացիք կամ Մաճաները, ասոնք ալ հոնական ցեղին կը պատկանէին, կարպաթեան լեռներէն արշաւելով անցան Հունգարիա եւ հաստատուեցան 898ին, ուր գտնուող օտար կամ բնիկ այլեւայլ ցեղերուն հետ ձուլուելով նոր ազգ մը կազմեցին, ասոնք են՝ այժմեան Հունգարացիք, որ Մաճաներու խառնուրդ ցեղ մը կը կազմեն :

Դ. Ժերմակ Հոները (Եփթաղեանք) որոնք՝ Պարսկաստանը ցնցեցին 420-457 թուականներուն, որոնք թէ՛ Բիւզանդիոնի, թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ Կովկասեան խայլընդուր ցեղերուն ծանօթ էին:

Դ. Հոնաս անունով, հոնական ուրիշ ցեղ մըն ալ կար, որ նոյն միջոցին դէպի Հնդկաստան արշաւեց: «Հոն» բառին սկզբնական ծագումը յայտնի չէ, ումանք՝ թուրքերէն «Ծն», «Ուն» (տասը) բառերէն ուղեցին ստուգաբանել: Բուն Հոները եւս բոպայի մէջ Դ. գարու վերջերը երեւցան. իրենցմէ 50 տարի վերջն էր որ Քուչանները Կովկաս և Կասպից ծովուն եղերքները արշաւեցին: Յազկերտ, արեւմուտքի Յոյներէն ապահովուած, իր զէնք քերը Քուչանաց դէմ գարձուց: Յազկերտ, Հոնաց կամ Քուչանաց դէմ պատերազմը յարմար առիթ մը նկատեց, Հայոց, Վրաց, Աղուանից երկիրները հրաման արձակեց, որպէսզի՝ իրենց զօրքերը պատրաստեն և միանան իր բանակին: Հայոց, Վրաց, Աղուանից բանական հրամանին համաձայն հաւաքուեցան: Յազկերտ Պարսից բանակն ալ պատրաստեց և եղիչէր վկայութեամբ և անիթիւ և անհամար բազմութեամբ բանակ կազմեց և յարձակեցաւ Խոտաղական^(*) երկիրին վրայ: Քուչաններու թագաւորը, այս բանը տեսնելով, չի կրցաւ անոր առջեւ պատերազմի ելլել և ապաստանեցաւ Ամուր անապատին կողմերը իր զօրքերովը և հոն փախստական կ'ապրէր օ (Բ. Յեղանակ): Քուչանաց-դէմ կատարուած պատերազմները եօթը տարի տեւեցին (442-449): Հայերը, Վրացիները, Աղուանները և ուրիշ Կովկասեան հարկատու բանակները հաւատարմութեամբ ծառայեցին Պարսից բանակին մէջ: Յազկերտ, Քուչանաց դէմ մզուած պատերազմի արդիւնքէն քաջալերուած, բանակին մէջ գտնուող քրիստոնեայ զինուորներու դէմ հալածանք հանեց: Ոչ միայն հալածանք հանեց, այլ զանոնք արգիւեց Ալյոն տեղ, Պահ դրան^(**)

(*) Հոս իտաղական երկիրը, կովկասի՝ Հեփթաղեական երկիրին կամ Քուչանաց երկրին կը համապատասխանէ: Այս անունը Պարսիքէն «Հիւթալ» անունէն կ'ածանցուի: Եղիչէր, զժքախտաբար Քուչանաց թագաւորին անունը չի յիշատակեր:

(**) Այս դուռը կամ անցք հայաստանէն դէպի Պարսկաստան նիւշափուր քաղաքը տանող համբուն վրայ կը գտնուէր: Պարսկաստանի հա-

ներքեւ արգիւեց Հայոց, Վրաց և Աղուանից այլուձին»: Հայերը, Վրացիները և Աղուանները, ինչպէս նաև Կովկասեան ուրիշ բազմաթիւ ազգեր, ո՛չ միայն հարկատու էին Պարսից տէրութեան, այլ նաև պարտաւոր էին որոշեալ թուով զինուորներ տալ պատերազմի ժամանակ, երբ ան օտար տէրութեան մը յարձակումներուն կ'ենթարկուէր: Նշանաւոր եղած է Հայոց այրուձին, Հայոց հեծելազօրաց բանակը: Այս յայտնի հալածանքին գիմաց, Հայոց հեծելազօրքը իրաւունքով կը բողոքէր ըսելով ալեզի համար երկինք և երկիր վկայ են, արքունական ծառայութեան մէջ ամեննեւին չենք ծուլացած և մեր քաջութեան և արիութեան տեղ վատութիւն չենք կատարած, ի զուր և անողորմ են ի զործ զրուած այս հարուածները մեր վրայօ (Բ. Յեղանակ): Հակառակ բանակին մէջ քրիստոնեայ զօրականներուն հանդէպ կատարած համաձայն հաւաքուեցան: Յազկերտ գործի մեր վայնը գուրս թափելու համար: Յազկերտի հետապնդած նպատակը թէ՛ քաղաքական էր և թէ՛ կրօնական: Բայց երկու պատմիչներն ալ ուրիշ պատճառներ ալ ցոյց կուտան, որով Յազկերտ կրօնական հալածանաց և բռնութեան զիմեց ի մասնաւորի Հայերը կրօնափոխ դարձնելու համար: Եղիչէր համաձայն, Պարսից զինին առաջնորդները, մոզք և քաւդեայք Յազկերտին թելազգեցին որ իրեն յազթութիւն և փառք պարզեւող Դինիմազեզի աստուածները չնորհքի մը կը սպասեն իրմէն, որ է ան մի գարձուցիս օրէնս զրադաշտական պատուիրանին: Իսկ Ղազար Փարափեցին տարբեր պատճառներ ցոյց կուտայ: Վասակ Մարզպան իր աղջիկը ամուսնացուցած էր Վարազվաղան Արշանին հետ, որ կ'ատէր իր կինը, Վասակ զայրացած էր իր փեսին դէմ, որ աշնարէր սպանմամբ խնդրել զգրէմս թշնամանաց զստերն իւրոյ: Այս խիստ և անողորմ սպանմալիքին վրայ: Վարազվաղան Պարսկաստան կը փախչի, հոն կրօնքը կ'ուրանայ, յետոյ Միհրներսէի հետ մտերմանաւով, անոր խորհրդականը կը դառնայ և

մար շատ մեծ կարեւրութիւն ունէր, իբրև զըլիաւոր բանակատեղի:

անոր կը թելադրէ որ, բոլոր քրիստոնեաւները Պարսից կրօնքին դարձնէ: Միհրներս ևս ևս իր կողմէն Յազկերտը կը համոզէ և Յազկերտ իր կողմէն Պարսից տէրութեան մէջ գտնուող բոլոր հպատակ քրիստոնեաներուն Պարսից կրօնքը ընդգրկելու հրամանը և ապա՝ հրովարտակը կը հանէ: Վարազվաղան այսպէսով կ'ուզէր իր վրէժը լուծել իր աներէն:

Բ.

Յազկերտի նրովարտակը. — Միհրներսի նամակը. — Դենապաւինի առափելուրինը և խոսուրիները. — Գարեզին նախարարին բանտարկութիւնը ու նախարկութիւնը:

Յազկերտ երբ տեսաւ թէ՝ իր կատարած բոլոր ջանքերը և հնարքները ի զուր տեղ անցան, Միհրներսի խորհուրդով հրովարտակ մը հանեց, որուն մէջ ան կը հրամայէ որ ամէն տեղ կրակն ու արեւը պաշտեն:

Հրովարտակին պատճէնը Փարապեցին կը յիշատակէ (43), ուր Յազկերտ ցոյց կու տայ իր բոլոր հպատակներուն բարօրութեան և երջանկութեան համար տուած խնամքն ու հոգածութիւնը, ինչպէս նաև զիրենք մոլար կրօնքին ազատելու ջանքը: Կը յայտնէ նաև թէ, «Զօրէնս մեր զսոսոյդ և զարդար զրեցաք և տուաք բերել առ ձեզ» (44):

Ուստի կրնանք ըսկել թէ, Յազկերտին հրամանաւ և Միհրներսին խորհուրդովը, երկրորդ և աւելի ընդարձակ գրուածք մըն ալ պատրաստուեցաւ, Վարդապետական և կրօնական ջատագովական հրահանգ մը, որ ամէն կողմ զրկուեցաւ: Այս երկրորդ զիրենքն պատճէնը Եղիշէն իր զիրքին մէջ առաջ կը բերէ (Բ. Յեղանակ): Այս զիրը ուղղակի Միհրներսի անունովը առաջ կը բերուի իրքւ «Վզգրուք հրամանատար Երան ու Անիրան» ու կը սկսի հետեւեալ խօսքերով. «Դուք զիտասչիք, ամենայն մարդ՝ որ բնակեալ է ի ներքոյ Երկնից, և ոչ ունի զօրէնս գենի մազգեղանց, նա խուլ է և կոյր, և զիւաց խալամանուոյ խարեալ»:

Սասանեաններու կողմէ Հայոց պարտագրուած այս նոր կրօնքը կը կոչուէր՝ Մազկականութիւն, իր չաստուածոյն անունովը (Մազկա = Մեծ Գիտուն):

Զրադաշտականութիւն կը կոչուի իր հիմնադրին՝ Զրադաշտի անունով. Փարսիսմ կը կոչուի իր հետեւողներու և դաւանողներու կողմէն: Խոկ Մոգութիւն (Magisme) կը կոչուի իր կրօնականներուն անունով ուրոնք քուրմեր և մոգեր եղած են ընդհանրապէս:

«Զրուան»ը, այդ պատճէնին մէջ և Մեծն աստուած » կը կոչուի, մինչդեռ Եզնիկ Կողբացին զայն «Բախտ կամ Փառք» կը թարգմանէ: Զրուանականութիւնը հոն, իբրև երկարմատեան կրօնական Վարդապետութիւնը կը ջատագովուի: Զրուան»ը, կամ «Մեծն աստուածը» հազար տարի գոհ կը մատուցանէ և ի վարձատրութիւն իր զոհագործութեան երկու որդիներ կ'ունենայ, Արմիզդ և Արհմի անուններով: Արմիզդը՝ լոյսի, բարութեան, խմաստութեան խորհրդանշանը կամ մարմնացումն է, իսկ Արհմիը՝ խաւարի, չարութեան, տգիտութեան խորհրդանշանը կամ մարմնացումն է:

Քրիստոնէութիւնը՝ հոն քուրմերու և մոգերու կողմէ խիստ քննութեան և քըննագատութեան կ'ենթարկուի: Պարսից զենին կրօնականները, մոգերն ու մոգպետները հարց կուտան ու կ'ըսեն, թէ Աստուած, թուզ մը միայն ուտելուն, ինչո՞ւ համար մահուան դատապարտեց մարդկութիւնը . . . : Այս մասին բացատրութիւն կը պահանջեն Հայոց վարդապետներէն: Բաց աստի, քրիստոնեայ առաջնորդները «խարեւաններ» կը կոչեն ու կ'աւելցնեն, ըսկելով՝ «Արքի հաւատաք անոնց խօսքերուն և թեւագրութիւններուն»: Քրիստոնէական կրօնքը ցնորք մը ըլլալը կը յայտարարեն ու կ'աւելցնեն, թէ կարելի չէ Քրիստոնէութեան բոլոր մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ ցոյց տալ:

Սակայն շատ կը զարմանան «Որ չարագոյն ևս է քան զոր գրեցաքդ, զԱստուած խաչեալ ի մարդկանէ քարողեն, և զնոյն մեռեալ և թաղեալ և ապա յարուցեալ և վերացեալ յերկինս»: Նամակը կամ Պարսից կրօնքին ջատագովականը հետեւեալ թելազրութիւններով կը գտնենք. «Արդ, երկու իրք կան առաջի ձեր. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի, և կամ արիք ի զուռն եկայք յանդիման լերուք մեծի հրապարակին»:

Եղիշէի Բ. Յեղանակին մէջ, ինչպէս

Նաև ուրիշ տեղեր պաշտօնական հանգամանք ունեցող նամակներ կան, որոնք իրբե պատճեն դրուած են: Խնդիր է գիտնալ թէ, այդ պատճենները հարազատ, իրական են թէ ոչ շինծու, կամ արուեստական:

«Եղիշէ»ին մէջ տեղ գտած բոլոր այս պատճենները պաշտօնական եւ հարազատ հանգամանք մը չունին եւ չեն ներկայացներ: Պատմագիրը իր կողմէն զանոնք յօրինած և պատրաստած է, անշուշտ ի միտ գնելով ի յառաջագունէ թէ, ի՞նչ բաներ և ինչե՞ր կրնային գրուած ըլլալ ու գրուիլ, այն գէպքերու առնչութեամբք: Չենք կը բնար ըսել և մերժել թէ հրովարտակներ, պաշտօնական նամակներ եւ թղթակցու-

թիւններ չփոխանակուեցան Պարսիկներու և Հայերու միջև: Բայց և այնպէս, պատմագրին կամ հեղինակին կողմէ մեզի ներկայացուած պատճէնները ու նամակները՝ պաշտօնական գրութիւններ չեն եղած, անոնք բոլորը յարմարցուած, արուեստական, շինծու ու կեղծ են ամբողջովին:

Եղիշէն իր կողմէ կեղծ պատճէնները պատրաստելու ժամանակ՝ աչքի առջեւ ունեցած է Եղիշէն Կողրացիին Եղի Աղանդոց գիրքը: Եղիշէն՝ Եղիշէն լիուլի ու կատարեալ կերպով կ'օգտուի, ի մասնաւորի Միհրներսեհի կողմէ գրուած նամակը եւ Հայոց կողմէ իրբե նամակ-պատասխանը գրելու ժամանակ:

ՊԱՐԿԵՒ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԵՍԵԱՆ

(Նարանակելի՝ 4)

ՊԱՏՄԱ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԻԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Քառսային վիճակներ, մարդկային պատմութեան մէջ, շարժառիթներ եղած են մարդը մղելու հայեցողութեան: Այդ վիճակները պատճառներ եղած են որպէսզի ան սահմանէ «Պատմական պրօցէսը» կամ պատմութեան փիլիսոփայութիւնը: Ս. Օգոստինոսի գործը, բաւական յաջող փորձ մըն է այս մարդին մէջ: Քրիստոնէական սկիզբի գարերուն՝ փորձեր եղան, որոնք գետինը պատրաստեցին նոր Պղատոնականներուն: Դանիէլի Գիրքը կը ներկայացնէ առաջին փորձը նախաքրիստոնէական շըրջանին՝ կազմաւորելու պատմութեան փիլիսոփայութիւնը. մարդարէյն այս գիրքը կը պարունակէ նաև ձրեայ ժողովուրդին պատմութեան զանազան վերիշվայրութիւնը: Դարձեալ, Ֆրանսական յեղափոխութեամբ, ջանաց ըմբը և սահմանել պատմական պրօցէսը:

Անտարակոյս, ոչ միայն Ռուսիա և Եւրոպա, այլ ամբողջ աշխարհը, իրենց մուտքը կ'ընեն քառսային շրջանի մը մէջ, իրենց տնտեսական, քարոյական և իմացական կազմաւորութեամբ: Կ'ապրինք տագնապալից շրջան մը: Պատմութեան զարգացման յօրինուած քը ենթարկուած է հիմնական փոփոխութեան մը: Այս օրերուն էապէս տարբեր է ան, քան այն՝ ինչ որ էր ներոպական, Ռուսական և համաշխարհային Ա. պատերազմէն առաջ: Այս փոփոխութիւնը կրնայ նկատուիլ իրբե քառսային: Ամէն քան կը տատանի, և մենք տպաւորութիւնը ունինք հոծ՝ պատմական ուժերու շարժումներուն: Ասոր յառաջացուցած մէկ կարեւոր արդիւնքը եղած է, սրել մարդուն գիտակցութիւնը, ուղղել իր մտածումը և խիզճը, քննելու և վերաբժեռելու համար՝ պատմութեան փիլիսոփայութեան նոր խնդիրները: Մեր մուտքը կ'ընենք նոր դարու մը սեմէն ներս, ուր